

DE KONINKLIJKE STIJFSELFABRIEK TE ROOSENDAAL (1869-1926)

Roosendaal rond 1850

Tot 1850 is Roosendaal datgene, wat het al honderden jaren geweest is: een onopvallend plaatsje met een landelijk karakter, gelegen tussen de strategisch, staatkundig en economisch belangrijke steden Breda en Bergen op Zoom. Tot ver in de negentiende eeuw moet Roosendaal genoeg nemen met de magere positie van landbouwcentrum en marktplaats voor de agrarische omgeving. ¹⁾ Verder is er nog wat handel, scheepvaart en kleinindustrie. ²⁾ In 1845 telt de bevolking ongeveer zesduizend zielen. Binnen de bebouwde kom van Roosendaal wonen achtentwintighonderd mensen. ³⁾ De meeste Roosendalers hebben het slecht. Als men al werk heeft, dan zijn de lonen onwaarschijnlijk laag. Werkman zijn staat gelijk aan arm zijn. ⁴⁾ In nog slechter omstandigheden verkeren degenen die geen werk hebben; zij komen niet verder dan de bedeling. In 1854 bedraagt het aantal bedelden in Roosendaal 864 op een bevolking-saantal van 6541. Dit is dertien procent van de totale bevolking. ⁵⁾ Burgemeester Schoonheydt (1809-1892, burgemeester van Roosendaal van 1851-1892.) ziet nauwelijks een verbetering voor de toekomst. Volgens hem heeft het armenwezen weinig vooruitzichten, wegens het ontbreken van industrieën. ⁶⁾

De komst van de spoorwegen

De komst van de spoorwegen is van bijzonder groot belang geweest voor de ontwikkeling van Roosendaal. Wanneer burgemeester Schoonheydt de aanvraag tot concessie aan de gemeenteraad voorlegt, vindt hij vlot instemming. ⁷⁾ De gemeenteraad is in die tijd samengesteld uit notabelen en grondeigenaren. Alleen zij komen door het censuskiesrecht in aanmerking voor een plaats hierin. Zij hebben weinig oog voor de ingrijpende veranderingen en gevolgen te Roosendaal door de komst van de spoorwegen. De gemeenteraadsleden zijn gefixeerd op hun eigen belangen en bekijken hoe die het best met de aanleg van de spoorweg gediend worden (verkoop van gronden, etc.). Over het verhogen van het aantal arbeidsplaatsen maken zij zich niet druk; zij beoefenen immers de filantropie via onder andere het Burgerlijk Armenbestuur. ⁸⁾ De gemeenteraad verwacht wel veel bedrijvigheid rond het station (gelegen tegenover de hoek Stationsstraat/Vughtstraat) en verleent vlot medewerking aan de aanleg van een toegangsweg naar het nieuwe station: de Vughtstraat. ⁹⁾ Reeds in 1854 wordt de spoorlijn Antwerpen-Roosendaal geopend, geëxploiteerd door een Belgisch zaken-

Suijselafabriek aan de Bredasebaan omstreeks 1910 (collectie De Ghulden Roos).

man. Een jaar later is de lijn doorgetrokken tot Moerdijk en wordt de lijn Roosendaal-Breda in gebruik genomen.¹⁰⁾ Ook van groot belang voor Roosendaal is de vestiging van een douanekantoor geweest, waarvoor bij Koninklijk Besluit toestemming wordt verleend in 1854.¹¹⁾ Het douanekantoor trekt veel vervoers- en expeditiebedrijven aan.¹²⁾ De verwachting van burgemeester Schoonheydt, dat de spoorwegen, het douanekantoor en de expeditiebedrijven veel werk met zich mee zullen brengen, blijkt niet juist. Ervaren en geschoolde mensen van buiten Roosendaal vestigen zich hier en voor het zware werk komen de arbeidskrachten voor een groot deel uit de dorpen in de omgeving.¹³⁾ De toestand van de behoeftige Roosendalers verslechtert zelfs. Door de vele nieuwkomers wordt het woningbestand schaars, stijgt de huur of wordt aan de oude bewoners de huur opgezegd. De nieuwe inwoners van Roosendaal hebben immers werk en kunnen betalen.¹⁴⁾

De suikerfabrieken

In 1865 wordt de suikerfabriek "De Ram et Cie" opgericht aan de Oostelijke Havendijk¹⁵⁾, zes jaar nadat de eerste beetwortelsuikerfabriek van Brabant te Zevenbergen van start gaat.¹⁶⁾ Hiermee begint de industrialisatie van Roosendaal.¹⁷⁾ In 1865 werken op De Ram 144 mannen, 21 vrouwen en 25 kinderen.¹⁸⁾ In 1867 vestigt zich een tweede suikerfabriek te Roosendaal, die van de heren Ravenswaay, Fercken, Jäger et Cie en in 1869 komt de derde fabriek, die van de heren Janssens van Weel, Smits et Cie.¹⁹⁾ In 1870 werken op de drie suikerfabrieken 747 mensen.²⁰⁾

De gemeentesecretaris merkt in zijn jaarverslag op, dat de toestand van de behoeftige klasse gunstig genoemd kan worden ten gevolge van de weldadige invloed der suikerfabrieken.²¹⁾ Blijkbaar hebben deze hun weerslag op het armenwezen, maar dan enkel om de armen van straat te houden; het loon is onmenselijk laag en de werktijden zijn overmatig lang.²²⁾ Indien men de arbeidsbezetting nagaat, huivert men van de werkelijkheid. Tot 1885 komt in al deze fabrieken en in sommige nog tientallen jaren daarna veel kinderarbeid voor.²³⁾ De fabriekseigenaren zijn speculanten van buiten Roosendaal.

De gemeenteraad bestaat zoals gezegd, uit vertegenwoordigers van een kleine kring van elite, hoofdzakelijk landeigenaren, waarbinnen wordt uitgehewelijkt zodat het bezit, het kapitaal en de status worden beschermd.²⁴⁾ Hij gebruikt het gemeenteapparaat om greep op de nieuwe industrie te krijgen; hij verkoopt grond aan de nieuwe industrieën en probeert zijn invloed op het lokale vlak te handhaven. Wethouder P.A.G. van Gilse, die meer dan veertig jaar die functie heeft bekleed (1851-1897), is de exponent van de aanzienlijke families in Roosendaal rond 1870.²⁵⁾

De stijfselfabriek

''Naar wij vernemen is grond aangekocht tot het oprigten van een stijfselfabriek in de Kalsdonkschestraat alhier'', meldt De Roosendaalsche Courant op 19 januari 1869. ²⁶⁾ De heer Félix Heumann, stijfselfabrikant te Machelen bij Vilvoorde in België, heeft voor f5000,— een perceel land, groot 85 roeden, gelegen te Kalsdonk ²⁷⁾, gekocht van de heer P.E.A. Janssens, advocaat en wethouder (van 1851 tot 1881) te Roosendaal. ²⁸⁾ Waarom komt Félix Heumann naar Roosendaal, naar Nederland? Dat is waarschijnlijk om de volgende redenen. Op de eerste plaats uit concurrentieoverwegingen: de fabrieksmatige productie van stijfselfabriek is in België sinds 1858 in volle gang. Op de tweede plaats de ligging: Roosendaal ligt gunstig door de spoorlijn en door de Vliet. Op de derde plaats het arbeidspotentieel: in Roosendaal en omgeving hebben veel mensen geen werk. Dit in tegenstelling tot België/Antwerpen, waar al tientallen jaren eerder de industriële ontwikkeling op gang is gekomen. Op 22 maart 1869 zendt de ''Firma F. Heumann et Cie'' een bouwplan voor de nieuw op te richten stoomstijfselfabriek ter goedkeuring naar B. & W. van Roosendaal. ²⁹⁾

In 1868 is Félix Heumann, samen met Anatôle Ghislain, graaf van Alcántara, een vennootschap aangegaan, ''ayant son siège à Machelen, arrondissement de Bruxelles, pour la fabrication d'amidon ''*) ³⁰⁾; waarschijnlijk met de bedoeling een nieuwe stijfselfabriek te stichten in Roosendaal, want sinds 1865 heeft hij al zo'n fabriek te Machelen. In 1870 gaat de stijfselfabriek van start te Roosendaal.

''Rice starch''

Stijfselfabriek maken is in die tijd niet nieuw. Reeds honderden jaren wordt op kleine schaal stijfselfabriek gemaakt, onder andere in Antwerpen in de Stijfselfabriekstraat en de Stijfselfabriekrui. Stijfselfabriek wordt gebruikt om gewezen stoffen te pappen en als grondstof voor lijm. In Engeland wordt voor het eerst stijfselfabriek op grote schaal gemaakt. Wanneer de Belgische fabrikant Remy in 1850 op zakenreis is in Londen, ziet hij toevallig een paar kruiers enkele kisten ''rice starch'' (rijststijfselfabriek) lossen. Dat is voor hem meer dan een wenk. Hij heeft een rijstpellerij. Waarom dan ook geen rijststijfselfabriek maken? ³¹⁾ In 1858 gaat de eerste Belgische rijststijfselfabriek ''Ed. Remy et Cie'' te Wijgmaal, bij Leuven van start. ³²⁾ In 1867 koopt Klaas Honig een stijfselfabriek in Koog aan de Zaan voor zijn zoon Meindert. Deze vindt alles wat ouderwets en traag. Hij gaat naar het moderne, geïndustrialiseerde Engeland. Daar bestelt hij in 1874 een stoommachine, die de windkracht moet gaan vervangen. Hij maakt aanvankelijk stijfselfabriek van tarwe en vanaf 1875 van maïs. ³³⁾

*) ''Zetelend te Machelen in het arrondissement van Brussel, tot het vervaardigen van stijfselfabriek''.

''L'amidonnerie Félix Heumann et Cie à Roosendaal''.

De stijfselfabriek van Heumann te Roosendaal wordt groots opgezet. De benodigde energie wordt opgewekt met een stoommachine van 25 pk.³⁴⁾ Voor het benodigde water graaft men een aftakking van de Rucphense Vaart (De Rucphense Vaart liep waar later De Verfraaiing en nog later de Beethovenlaan is aangelegd, met een bocht onder de Hoge Brug (Molenstraat-Hoogstraat) langs de Vaartkant (Brugstraat) naar de Smalle Beek, een aftakking van de Vliet.)³⁵⁾ Op deze open sloot wordt ook het afvalwater van de fabriek geloosd. De stijfselfabriek groeit snel. In 1871 werken er 44 mensen³⁶⁾, in 1875 al zeventig³⁷⁾ en in 1877 inmiddels zeventig mannen, vijftien vrouwen, 35 jongens en vijftien meisjes.³⁸⁾ De mannen boven de zestien jaar verdienen f 5,— à f 6,— per week, de vrouwen boven de zestien jaar f 5,— en de jongens f 2,75³⁹⁾, erg weinig en veel minder dan het gemiddelde weekloon van de Nederlandse arbeider in die tijd.⁴⁰⁾

In 1874 wordt de vennootschap tussen de graaf van Alcantara en Félix Heumann ontbonden.⁴¹⁾ Heumann woont dan te Antwerpen en gaat een nieuwe vennootschap met mevrouw Florentine-Alexandrine Bigot-Saint Ange, echtgenote van de heer Charles Pompée Balthazar Melchior, markies van Sampieri, oud-officier van het Pontificale Leger, wonende te Rome en Parijs aan. Met de inbreng van tweehonderd duizend B.frs. is de markiezin van Sampieri enige tijd voor de helft eigenaresse van de ''Amidonnerie'' te Roosendaal.⁴²⁾ De groei gaat intussen door. Op 31 maart 1879 verzoekt de directie van de stijfselfabriek aan het gemeentebestuur om vergunning een nieuwe stoommachine van 70 pk te mogen plaatsen: ''Hij zal alleen worden gebezigd ter vervanging van den thans in de voormelde fabriek bestaande stoomketel!''⁴³⁾

Heumann hofleverancier van koning Willem III

Op 4 mei 1879 komt de plaatselijke krant, ''de Grondwet'', met een heuglijk bericht: ''De firma F. Heumann & Cie, stijfselfabrikant alhier, is benoemd tot Hofleverancier van Z.M. den Koning Willem III, met het recht het H.D. wapen te voeren, tevens met de vergunning om genoemde inrichting te mogen noemen: Koninklijke Nederlandse Stoomrijststijfselfabriek.'' ⁴⁴⁾ Vervolgens wordt de plaatselijke krant wat al te enthousiast in haar beschouwingen. ''De heer Heumann was het, die twintig jaaren geleden het eerst rijststijfselfabriek in België heeft gemaakt en die voor tien jaren dezelfde industrie het eerst in Nederland heeft overgebracht, door de stichting in deze gemeente van een tweede fabriek, die voortdurend wordt uitgebreid en waaraan dag en nacht van 180 tot 190 personen werken en hun brood verdienen.'' ⁴⁵⁾ De heer Heumann maakte in 1865 niet als eerste stijfselfabriek in België, maar Ed.

Remy in 1858. ⁴⁶⁾ In 1879 werken bovendien slechts 134 mensen in de stijfselfabriek. ⁴⁷⁾ De dagelijkse productie is twaalf à vijftien ton per dag. ⁴⁸⁾ Hieruit blijkt dat de Koninklijke Stijfselfabriek dan een van de grootste, zo niet de grootste stijfselfabriek van Nederland is. De Belgische fabriek van Remy heeft een iets grotere omzet. ⁴⁹⁾ Het Roosendaalse bedrijf kent een zeer grote export; het houdt veel buitenlandse kantoren, bijvoorbeeld te Londen, Parijs, Bordeaux, Berlijn, Wenen, Madrid, Petersburg, Moskou, Odessa en Tanger. Daarnaast bedient de fabriek zich in geheel Europa en Amerika van agenten, terwijl haar product op alle tentoonstellingen van de laatste jaren is bekroond. ⁵⁰⁾ Op het deksel van een stijfselfabriekestukje van l'amidonnerie royale staat danook te lezen: "seize diplomes, huit médailles d'or.*) Maandagavond 4 mei 1879 wordt dus feest gevierd, zo gaat "de Grondwet" verder: "Onze harmonie de "Unie" bracht aan den heer Heumann, stijfselfabrikant van de firma Heumann en Co eene luisterrijke sere-nade met fakkellicht als bewijs van belangstelling in de vergunning het koninklijke wapen te mogen voeren. (...) Haar hooggeachte President hield eene kernachtige toespraak, waarin hij niet alleen de genoemde firmant hartelijk geluk wenschte met de verheven onderscheiding der firma de beurt gevallen, maar ook door dit koninklijk blijf van waardeering en hulde, waarop de aanspraken door de firma gedeeltelijk in het te Roosendaal gevestigde fabriek en met Roosendaalsche handen verworven, en hoe zich aan de belangstelling van Roosendaals ingezetenen een gevoel van dankbaarheid paarde, voortspuitende uit de erkenning, dat haar hier gevestigde fabriek aan zoveele huisgezinnen werk en brood verschaft en niet weinig tot de welvaart der gemeente bijdraagt. Het langgerekte hoera!, dat uit de talrijk samengestroomde menigte opsteeg, bewees dat de woorden van den spreker uit aller harten waren gegrepen. Nadat de heer Heumann zijne erkentelijkheid voor aller belangstelling had betuigd, werden het bestuur en de werken-de leden van de "Unie" binnen de fabriek genodigd en onthaald. Dat dit onthaal gul en van zeer opwekkende aard moet geweest zijn, daarvan gaven bij den terugtocht de nog in werking zijnde muziekinstrumenten, groote trom inclus, onmiskenbaar getuigenis." ⁵¹⁾

De aandeelhouders

Met het uitkopen van de markiezin van Sampieri (22-11-1881) wordt Félix Heumann alleen eigenaar van de amidonnerie royale. ⁵²⁾ Hij heeft grootse plannen. Op 7 december 1881 wordt in aanwezigheid van notaris Van Halteren te Brussel "eene Commanditaire Vennootschap aangegaan onder de Firma F. Heumann & Co, gevestigd te Antwerpen, tot het vervaardigen van stijfselfabriekestuk, den inkoop van de grondstoffen en den verkoop der voortbreng-

*) "Zestien diploma's, acht gouden medailles".

selen en hetgeen verder daartoe behoort, in de bestaande stijfselfabriek te Roosendaal of in andere werkplaatsen in België of daarbuiten. (...) De heer Heumann is alleen beheerder van en als zoodanig uitsluitend verantwoordelijk voor alle handelingen der vennootschap.”⁵³⁾ Het kapitaal 750.000,— B.frs. wordt vertegenwoordigd door vijftienhonderd aandelen van 500,— B.frs. elk. De heer Heumann heeft achthonderd aandelen, de resterende zeventienhonderd aandelen zijn in handen van zes personen. De Raad van Bestuur bestaat uit de drie grootste aandeelhouders: Edmond Lambrechts, Alfred Havenith en Louis Lysen.⁵⁴⁾ Alle aandeelhouders zijn Belgen en veelal familie van elkaar. De aandelen hebben nooit genoteerd gestaan op De Beurs te Antwerpen.⁵⁵⁾

Vanaf 1875 loopt de werkgelegenheid terug in de suikerfabrieken van West-Brabant en dus ook te Roosendaal.⁵⁶⁾ Niet alleen de nieuwe ontdekkingen en de wijzigingen in de techniek zijn hier debet aan⁵⁷⁾, maar vooral het speculatieve karakter van de bedrijven. Het oprichten en sluiten van suikerfabrieken gebeurt zo snel, dat zelfs de overheid niet kan bijhouden hoeveel bedrijven precies bestaan. Volgens het Departement van Binnenlandse Zaken heeft West-Brabant in 1874 zeventien beetwortelsuikerfabrieken, maar de provincie Noord-Brabant telt in haar jaarverslag 23 fabrieken!⁵⁸⁾ Een andere reden voor de teruggang is ongetwijfeld, dat zoveel bedrijven op zo'n klein gebied overdreven is.⁵⁹⁾

De koninklijke stijfselfabriek te Roosendaal floreert daarentegen. Het aantal werknemers neemt gestaag toe en in 1885 vormt het bedrijf het grootste van Roosendaal met 174 personeelsleden.⁶⁰⁾ In de loop der jaren wordt steeds grond aangekocht en breidt de fabriek zich verder uit.⁶¹⁾

Parlementaire Enquêtecommissies

In 1886 besluit de Tweede Kamer, op initiatief van de Liberale Unie tot het houden van een Parlementaire Enquête betreffende de werking van de Wet van 19 september 1874 en naar de toestanden van fabrieken. In 1890 volgt een tweede enquête, nu op initiatief van de confessionele regering. Deze enquête verschilt inhoudelijk weinig met de eerste. De Wet van Van Houten van 19 september 1874 verbiedt arbeid van kinderen van beneden twaalf jaar. In die tijd begint zich de arbeidersklasse te organiseren. De politieke partijen zijn "geïnteresseerd" in het sociale vraagstuk, vaak uit angst voor het arbeidersvraagstuk. De economische toestand in de jaren tachtig van de negentiende eeuw is slecht. In de winter van 1885-1886 is de toestand gespannen en breken in verschillende plaatsen ongeregelde heden uit. In juli 1886 breekt de "Palingoproer" uit te Amsterdam. De gedrukte uitgaven van de gegevens van de Parlementaire Enquête-commissie worden uniek feitenmateriaal voor de sociale geschiedenis van Nederland in de tweede helft van

de negentiende eeuw. De bekendmaking ervan slaat in als een bom: van het nette, aardige Nederland waar geen wantoestanden zijn, zoals in andere landen, blijft geen spaan heel. Ook hier werken arbeiders, en zelfs veel kinderen, onder de meest erbarmelijke omstandigheden. De commissieleden, parlementsleden als Goeman Borgesius, Beelaerts van Blokland en Ruys van Beerenbroek, staan soms perplex van de ellende die ze aantreffen en van de hardvochtigheid waarmee de ondernemers hun houding verdedigen.⁶² De commissie heeft het niet gemakkelijk: de werkgevers proberen de enquête te boycotten en intimideren hun arbeiders. Geen arbeider die zijn positie op prijs stelt, durft vrijwillig te komen getuigen.⁶³ Ook bij de grote Staatsenquête van 1890 zal de angst voor ontslag de arbeiders ervan weerhouden zich naar volle waarheid uit te spreken. Dat hun angst niet uit de lucht gegrepen is, bewijzen de ontslagen kort na de verhoren. De Commissie heeft het dan druk met te trachten deze ontslagen weer ongedaan te maken.⁶⁴

De Parlementaire Enquêtecommissie en de stijfselfabriek

In februari 1892 ondervraagt de Enquêtecommissie zeven werknemers en de technisch-directeur van de fabriek, de heer Alexander Lemmens.⁶⁵ Uit de verhoren is geen enkel woord van kritiek te vernemen. Dit is niet zo verwonderlijk, gezien het voorafgaande. Daarbij komt, dat het Roosendalers zijn. Burgemeester C. Prinsen legt dit later zo uit: "De Roosendalers zijn nooit onredelijk, wanneer in de juiste toon en met aanvoelen van beide standpunten over hun belangen gesproken wordt. Het Brabantse volk is uiterst gouvernementeel en toorn is gewoonlijk na een nacht zover gezakt, dat men het niet op een twist laat aankomen. Men kan dit weinig strijdbaar vinden, maar er zit zoveel vreugde in de vrede en het leven is zo kort."⁶⁶ De mentaliteit van de arbeiders in Roosendaal wordt beheerst door de kerk, door de mentaliteit gesloten bourgeoisie en door het principe van het vrije ondernemerschap.⁶⁷ Grote indruk op de werknemers moet gemaakt hebben, dat zij in 's-Gravenhage werden ondervraagd. Zo'n "wereldreis" hadden zij nog nooit gemaakt.⁶⁸

Lage lonen

"Het onderzoek omtrent de maatschappelijke toestanden der arbeiders, omtrent de verhoudingen tusschen werkgevers en arbeiders in de verschillende bedrijven en omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en de gezondheid der werklieden"⁶⁹ laat toch wel iets zien van de gang van zaken in de stijfselfabriek. De lonen zijn ontzettend laag, lager dan het gemiddeld loon van de Nederlandse arbeider uit die tijd.⁷⁰ Maria Spaapen, een dozenvulster van 22 jaar verdient zestien stuivers per dag (f 4,80 per week). Jo Rovers, een emballeerster van 23 en Riet

Godrie, een kartonwitster van twintig verdienen 75 cent per dag (f 4,50 per week). Geert van Nassau, een rijstmaler van 34 jaar verdient f 10,— per week, Janus Leeuwer, een afvalperser van 57, en Driek van Hilvarenbeek, een stijfswasser van 43 jaar, verdienen f 6,— per week, terwijl Rinus Nooijens, een stijfselfdroger van twintig jaar, zeventien stuivers per dag krijgt (f 5,10 per week). ⁷¹⁾ Dit is ongeveer dertig procent minder dan het gemiddeld loon van de Nederlandse fabrieksarbeider toenmaals. ⁷²⁾ Het loon wordt om de veertien dagen, de zogenaamde "quinzaine", op zaterdagavond uitbetaald.

Werktijden

Het werk op de fabriek begint om 6.00 uur 's morgens. Dan luidt de bel. Wie niet op tijd is, moet wachten tot de eerste schafttijd, die van 8.30 uur tot 9.00 uur duurt. Van 12.00 uur tot 13.00 uur en vanaf 16.30 uur tot 17.00 uur wordt weer geschaft. Wie in de buurt woont, en de meeste mensen doen dat, gaat tijdens de schafttijd naar huis; een schaftlokaal is niet aanwezig. Sommige arbeiders, zoals Geert van Nassau de rijstmaler, blijven de hele dag op hun post. Het eten wordt hun gebracht en zij eten onder het werk. ⁷³⁾ Om 19.00 uur luidt de bel opnieuw en gaat iedereen naar huis. Wie dan bijvoorbeeld nog naar Oud Gastel moet lopen, heeft een flinke tocht te gaan over een moeizame weg, "geplaveid" met koolas en steenslag.

Sociale voorzieningen

Sociale voorzieningen kent de koninklijke stijfselfabriek in 1892 niet. Als men ziek is, of om een andere reden afwezig, verdient men niets. Een onderling ziekenfonds, zoals bij verschillende andere fabrieken ⁷⁴⁾ en bij de stijfselfabriek van Remy in België sinds 1864 ⁷⁵⁾ is onbekend. Dit geldt ook voor een pensioenfonds, bekend bij andere bedrijven ⁷⁶⁾ en bij Remy sinds 1870 ⁷⁷⁾. Heeft men geen werk, dan blijft alleen de bedeling over. Van loon is in dat geval geen sprake. Het gebrek aan een vakbeweging te Roosendaal heeft hier ongetwijfeld mee te maken.

De vakbeweging in Roosendaal

In Roosendaal is pas in 1904 voor het eerst sprake van een georganiseerd verband onder de arbeiders. In dat jaar wordt de R.K. Volksbond opgericht, een gemengde vereniging, gemengd in die zin, dat patroons en werklieden in één standsorganisatie zijn ondergebracht. In 1913 wordt uit de R.K. Volksbond de Gildenbond geboren, een vereniging die onder patronage van notabelen de belangen van de werkgevers, werknemers en middenstand behartigt. ⁷⁸⁾ In 1917 hebben de arbeiders zich hiervan afgesplitst en gaan hun eigen belangen behartigen. ⁷⁹⁾

''Het Roode Gevaar''

De komst van de socialistische vakbeweging naar Roosendaal wordt door de lokale autoriteiten belet. Als illustratie geldt het volgende voorval. Pieter Fabrie, de organisator van de havenstakingen te Antwerpen in 1900, wordt door de Belgische politie het land uitgezet. Hij wijkt uit naar Parijs, maar door de Belgische dokwerkers wordt hij gedwongen dichter bij huis te komen wonen. Hij wil zich in Roosendaal gaan vestigen. Onder de kop ''Het Roode Gevaar'' schrijft ''de Grondwet'' in 1901: ''Op tweede paasdag zou hij in het rustige Roosendaal een rede houden voor de werkmansstand tegen de uitzuigers van patroons, tegen de dwingelandij van geldmannen, over de verdrukte en vertrapte werkman. Hiervan is niets gekomen, hij had buiten de ijverige politie gerekend, die zulke standjes niet gewoon is en het daarom beter vond er ook geen proefjes mee te nemen. Ziehier de eerste aanval op onze goede stad Roosendaal, voorwaar in de toekomst voor de socialisten niet erg bemoedigend.'' ⁸⁰⁾ Deze uitspraak blijkt profetische waarde te hebben; het duurt nog tientallen jaren, voordat de socialistische vakbeweging zich weer laat zien. ⁸¹⁾

De veiligheid

Verzekering tegen invaliditeit en ongelukken is volgens de technisch-directeur van de stijfselfabriek niet nodig, ''omdat er te weinig gevaar bestaat in onze fabriek.'' ⁸²⁾ Toch heeft volgens Geert, de rijstmalder, een mecanicien bij het stellen van de machines eens een ongeluk gekregen. ⁸³⁾ Ir. Struwe van Het Stoomwezen merkt tijdens zijn verhoor door de Parlementaire Enquêtecommissie op, dat ''de meeste ongelukken toch geschieden niet uit moedwil, maar door onachtzaamheid. En wanneer men tusschen de raderen, het vliegwiel of de riemen komt, dan is zware vermindering of de dood onvermijdelijk. Vooral de vliegwielen, die geheel vrij zijn, leveren veel gevaar op. De eene of andere onvoorzichtige beweging maakt dat de grootste ongelukken voorkomen.'' ⁸⁴⁾ Januske Hack werd eens tijdens het smeren van de machinerieën gegrepen door de riemen. Brullend van pijn hing hij lange tijd tegen het plafond. Toen men hem bevrijd had uit zijn benarde positie, was zijn linker schouder verminkt en miste hij zijn linker oor en pink. Gelukkig kon hij het navertellen en mocht hij blijven werken. ⁸⁵⁾ Enige jaren later is ook de hond van de technisch-directeur tussen de band gekomen en verpletterd.

De Roosendaalse ''gangen''

De meeste arbeiders wonen in de omgeving van de stijfselfabriek. Vanaf de Hooge Brug, richting Bredasche Baan, achter de winkeltjes, cafés en woonhuizen, liggen verschillende ''gangen''. Dit zijn smalle steegjes met daarin

éénkamerwoninkjes. Roosendaal steekt met zijn éénkamerwoninkjes niet gunstig bij andere steden af. ⁸⁶⁾ Uit de volkstelling van 1899 blijkt, dat veertig procent van het totale woningbestand van Roosendaal bestaat uit éénkamerwoningen. In de Brabantse gemeenten ligt dit percentage bijna op achtien en in het gehele land gemiddeld op 28. ⁸⁷⁾ De mensen, die in de gangen wonen, hebben geen kraan. Zodra ze water nodig hebben, moeten ze naar de pomp voor het café "De Ram", op de hoek van de Kalsdonksestraat - Hoogstraat. Over toiletten beschikken deze mensen niet. Aan het einde van de gang dienen daarvoor een of twee tonnen met een plank, staande in een houten hok. ⁸⁸⁾ Boeren uit de buurt komen de tonnen op geregelde tijden 's nachts leegmaken en leggen daarvoor in de plaats een paar "musters" (mutsers), waarmee de plattebuiskachel wordt aangemaakt. Op de plattebuis wordt gekookt. De warme maaltijd is erg karig. Als er al geld is, dan bestaat hij uit aardappelen: "erpels mee juinsaus" (aardappelen met uiensaus) of "mee mosterdsaus" of "mee spekvet". Verder eet men brood, soms met suiker of stroop, en 's zondags zo nu en dan met een schijfje bloedworst of een mootje haring. ⁸⁹⁾ Roosendaal heeft in 1899 1083 éénkamerwoningen. ⁹⁰⁾ Behalve op Kalsdonk, zijn ze te vinden op de Turfberg, de Oostelijke en Westelijke Havendijk, in het Rozemarijnstraatje, het Schoolstraatje, de "Kwakkelkooi" achter de Sint-Janskerk met het Kerkstraatje en het "Kuiperke" (Kuiperstraatje). De meeste van deze woningen verkeren in slechte tot zeer slechte staat. De Roosendaalse benamingen: "De Griebes" en "De Schijthoek" spreken in dit verband boekdelen. Iets beter is de toestand van de éénkamerwoninkjes achter de huizen van de Markt en de Molenstraat. Als eigenaren van de meeste van deze woningen treden het Burgerlijk Armenbestuur en de huisjesmelkers op. ⁹¹⁾ De waterlozing geschiedt meestal via open riolen of sloten. ⁹²⁾ Hygiënisch is het allemaal niet!

J.F. Vlekke

De Roosendaalse fabrikanten hebben zeer weinig gedaan aan de huisvesting van hun arbeiders. In de omgeving van Roosendaal is J.F. Vlekke de enige fabrikant, die in Stampersgat een aantal woningen laat bouwen. ⁹³⁾ Hij is geen voorstander van coöperatieve bouwverenigingen, maar geeft de voorkeur aan het eigen woningbezit door zijn arbeiders, vooral wegens de lage kosten en het mindere risico. ⁹⁴⁾ In 1899 richt hij voor zijn personeel de bouwvereniging "Eigen Haard" op, die zich ten doel stelt de arbeiders aan een eigen huis te helpen. ⁹⁵⁾ Op deze manier kunnen arbeiders naar eigen smaak en zin een huis laten bouwen in de onmiddellijke omgeving van de suikerfabriek te Stampersgat. ⁹⁶⁾

Overlijden van Félix Heumann

Op 29 mei 1891 komt de oprichter van de stijfselfabriek, Félix Heumann, op 54-jarige leeftijd in Antwerpen te overlijden. Zijn enige zoon, Eugène, overlijdt enige maanden later.⁹⁷⁾ De Commanditaire vennootschap wordt op 29 juni 1891 omgezet in de "Amidonnerie Royale, anciennement F. Heumann et Cie, Société Anonyme à Anvers." *)⁹⁸⁾ De stijfselfabriek te Machelen is dan al opgeheven. Vanaf 1885 is de zetel van "L'Amidonnerie Royale Néerlandaise de Rosendael" gevestigd te Antwerpen.⁹⁹⁾ Op dat ogenblik heeft het bedrijf dertien aandeelhouders, allen Belgen. De heer Edmond Lambrechts wordt president van de Raad van Bestuur, Alphonse Lambrechts secretaris. Samen met de heren Alfred Havenith en Louis Lysen vormen zij de Raad van Toezicht.¹⁰⁰⁾

Jubileum van Alexander Lemmens

In 1896 meldt "de Grondwet", dat de heer Lemmens "onder vele blijken van belangstelling heeft herdacht, dat hij 25 jaar aan den Koninklijke Nederlandse Stijfselfabriek is verbonden."¹⁰¹⁾ Félix Alexander Lemmens is letterlijk en figuurlijk de grote man van de stijfselfabriek geweest. Onder zijn energieke leiding is de fabriek uitgegroeid tot een bedrijf van wereldformaat. Deze Belg heeft eerst enige jaren op de stijfselfabriek van Heumann in Machelen gewerkt. Hij is waarschijnlijk aangetrokken om zijn kennis en ervaring als molenaar. De "molen" neemt steeds een zeer belangrijke plaats in in een rijststijfselfabriek. Hij woont eerst te Machelen en te Dieghem (bij Machelen) en verhuist na 1880 naar Roosendaal.¹⁰²⁾ Ook zijn dochter, Rosalie Lemmens, viert feest. Ze is 12½ jaar werkzaam in de fabriek. Ze is dan 28 jaar oud en moet dus begonnen zijn op vijftienjarige leeftijd. Rosalie heeft de leiding over de meisjes van de fabriek, dit wil zeggen over de helft van het personeel, en werkt op het kantoor. Ze heeft duidelijk een aardje naar haar vaartje. De beide koninklijke harmonieën, "de Unie" en "de Vlijt en Volharding" komen de jubilarissen serenades brengen. Voor het personeel wordt de zaal van Vergouwen (later Het Gildenhuis) in de Van Gilsestraat (Damstraat) afgehuurd. Hier krijgt het een diner aangeboden.¹⁰³⁾

De stijfselfabriek: Roosendaals grootste fabriek

In 1896 is de stijfselfabriek, wat het al jaren is en nog jaren wel blijven: de grootste fabriek van Roosendaal.¹⁰⁴⁾ Reeds vóór 1890 werken hier meer dan tweehonderd mensen en dit zal zo blijven tot zeker 1910. Na die tijd zijn geen exacte cijfers bekend. Vanaf 1896 worden verschillende putten geslagen, opdat men zelf water kan oppompen. Het bedrijf regelt alles zelf. Met paard en kar rijdt men af en aan naar de "statie" (station) om "slem" (nat

*) "Koninklijke Stijfselfabriek, voorheen F. Heumann en Co., Naamloze Vennootschap te Antwerpen".

kolengruis) te halen. Hiermee worden de enorme stoomketels gestookt. De rijst en soms maïs wordt gehaald van de Vliet of op het station. Het stijfsel wordt naar het station gebracht, vanwaar het overgrote deel naar Antwerpen gaat, om verder getransporteerd te worden. In 1898 neemt de fabriek twee nieuwe stoomketels van elk honderd pk in gebruik.¹⁰⁵⁾ Deze zorgen onder meer voor de opwekking van electriciteit, de verwarming van de werkruimtes door middel van "stoombuizen" (stoomkachels), en de verhitting van de ovens, waarin het stijfsel gedroogd wordt. Verder zijn alle machinerieën op de stoommachines aangesloten, zoals de molens, die de rijst, vermengd met water, stuk malen, en de centrifuges, die het water weer verwijderen. Als deze niet goed afgesteld staan, en dat komt nogal eens voor, trilt de grond tot in de Molenstraat.¹⁰⁶⁾ De stijfselafabriek heeft naast de stallen en loodsen een eigen kartonmakerij, drukkerij (elk land heeft zijn eigen etiket en de export is wereldwijd), zagerij, kistenmakerij, smederij en koperslagerij.¹⁰⁷⁾

Brand!

"Een verschrikkelijke ramp is hedennacht te ongeveer half een voorgekomen." Zo begint de plaatselijke correspondent van "de Grondwet" op 8 december 1898 de beschrijving van de brand in de stijfselafabriek. In gloedvolle bewoordingen doet hij verslag.¹⁰⁸⁾ Gelukkig wordt zijn angst voor "die honderden mensen, wier bron hunner inkomsten nu vernietigd is"¹⁰⁹⁾ niet bewaarheid. Na de blussingswerkzaamheden, onder leiding van Alexander Lemmens met zijn zonen Victor en Antoine, door veel arbeiders in samenwerking met de brandweer blijkt, dat achttien van de vijftig droogovens, tien magazijnen met zeshonderd ton verzendklare stijfsel en een grote voorraad inpakpapier zijn verbrand. Burgemeester Coenen geeft ook acte de présence. Hij dankt iedereen voor de bijzondere inzet; naast genoemde mensen, "de geheele brandweer onzer gemeente, die nu toch zeker getoond heeft voor niets terug te schrikken" en de politie.¹¹⁰⁾

Verdere uitbreiding

De schade wordt snel hersteld en iedereen kan blijven werken. Rond de eeuwwisseling wordt het bedrijf verder gemoderniseerd en uitgebreid.¹¹¹⁾ Op 24 april 1901 vindt in café "Het Spieken" van Willem Roovers aan de Hooge Brug ten overstaan van notaris J. Mertens de inzet plaats van negentien kavels ter grootte van ca zeventig are aan de Bredasche Baan. Het gaat hier om de boomkwekerij van de familie Roovers, die gelegen is naast de stijfselafabriek. De gronden zijn bestemd als bouwterrein en er zal een straat worden aangelegd, die "steeds voor het publiek verkeer beschikbaar zal blijven."¹¹²⁾ Op 8 mei 1901 komt het tot een finale verkoop in "Het Spieken".

Jan van der Heijden, landbouwer, en Leo Bruglemans, afroeper, beiden wonende te Roosendaal, kopen de gronden. Zij delen notaris Mertens mede dat zij gemachtigd zijn door de N.V. koninklijke stijfselfabrieken, gevestigd te Antwerpen, voorheen de firma F. Heumann en Co; voor deze onderneming worden de bouwterreinen door Alexander Lemmens, technisch-directeur van de N.V., in koop aangenomen. De totale som komt op f 3945,— neer.¹¹³⁾

Overlijden van Alexander Lemmens

Op 11 januari 1911, op 67-jarige leeftijd, komt Alexander Lemmens te overlijden, de grote man van de stijfselfabriek te Roosendaal. "Onder zijne bekwame, doortastende leiding is de fabriek van een kleine, onbeduidende zaak tot een reuzenindustrie opgeklommen, wier producten over de geheele aarde zijn verspreid en die gedurende het gehele jaar aan honderden werklieden ten zegen is."¹¹⁴⁾ Zijn oudste zoon Victor, die dan al 25 jaar op de fabriek werkt, volgt hem op als technisch-directeur. Diens broer Edmond blijft op het kantoor van het bedrijf werkzaam. In die jaren is de stijfselfabriek nog steeds de grootste fabriek van Roosendaal. Het is jammer dat de verslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in de gemeente Roosendaal en Nispen weinig te melden hebben over de stijfselfabriek. "Het jaar 1912 onderscheidde zich ten opzichte van deze industrie door niets bijzonders. Het geheele jaar was volop werk, terwijl het product zijn weg vond door de geheele wereld;"¹¹⁵⁾ Meer staat niet vermeld; in de andere jaren vaak nog minder!

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918)

Vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog in juli 1914, maar vooral na de val van Antwerpen, begin oktober 1914, vluchten honderdduizenden Belgen naar Nederland, van wie enige tienduizenden via Roosendaal. In december 1914 wonen naar schatting vierduizend Belgen in Roosendaal. Na verloop van tijd gaan de meesten van hen weer naar België terug, maar velen blijven toch in Roosendaal tot het einde van de oorlog achter.¹¹⁶⁾ Nederland verkeert dan "in staat van beleg", zodat veel gemobiliseerde soldaten in de grensplaats Roosendaal gelegerd zijn.¹¹⁷⁾ Het kerkhof, naast de stijfselfabriek, staat de hele oorlog vol kanonnen.¹¹⁸⁾ Octave Steels, adjunct-directeur en secretaris van de Raad van Bestuur van de koninklijke stijfselfabrieken, woont in die periode aan de Boulevard te Roosendaal. Hij is een introverte, hautaine, franssprekende Vlaming, die zich de "baas" voelt. De samenwerking met technisch-directeur Victor Lemmens verloopt niet optimaal. Het jaarverslag van 1914-1915 van de Kamer van Koophandel en Fabrieken vermeldt niets over de stijfselfabriek. Wel staat te lezen, dat "onder-

nemingen wier afzetgebied hoofdzakelijk in België was gelegen hun zaken geheel tot stilstand zagen komen.’¹¹⁹⁾ Met betrekking tot de stijfselfabriek klopt dit niet. Janus, als twaalfjarige op de fabriek begonnen in 1907 en negentien jaar hier werkzaam, en Kees, van 1914 tot 1919 daar arbeidend, stellen dat gedurende de gehele oorlog is doorgewerkt.¹²⁰⁾ Problemen zijn er wel. De aanvoer van rijst en stijfselfabrieke stagneert soms: op zee woedt de duikbootoorlog, die tot het torpederen van schepen leidt. Ook de verzending van stijfselfabrieke verloopt niet altijd zonder problemen, maar de productie, alhoewel verminderd, wordt niet stopgezet. Dit is wel het geval bij de firma Remy in België¹²¹⁾ en de stijfselfabrieken van Honig te Koog aan de Zaan en Nijmegen.¹²²⁾ Evenals in beide voornoemde bedrijven vinden experimenten plaats om van aardappelen en kastanjes stijfselfabrieke te maken, maar deze pogingen leveren niets op.

Na de Eerste Wereldoorlog

Na de oorlog blijft de fabriek aan de gang, ook al vormt de toenmalige economische malaise een groot gevaar. Met name de ’’valutakwestie’’ is een aanzienlijk probleem voor de Nederlandse bedrijven: de munteenheden van de landen die in oorlog zijn geweest, blijken zo sterk gedevalueerd, dat het voor de Nederlandse bedrijven haast onmogelijk wordt te concurreren met het buitenland. De koopkracht van veel landen neemt bovendien af. Ondanks de vele verzoeken verleent de Nederlandse regering de fabrieken weinig steun. Exporterende bedrijven, waaronder de ’’Borstelfabriek van Vermunt’’, komen in grote moeilijkheden.¹²³⁾ In 1919 start Honig de stijfselfabrieke productie weer¹²⁴⁾; ook de fabriek van Remy begint opnieuw.¹²⁵⁾ In 1921 worden nieuwe statuten van de koninklijke stijfselfabriek vastgesteld. De tien aanwezige aandeelhouders besluiten, dat de N.V. voor de duur van dertig jaar wordt voortgezet. Oscar Lambrechts, directeur te Antwerpen, tevens voorzitter, en Octave Steels, adjunct-directeur, tevens secretaris, vormen samen met François Schul en Emile Havenith de Raad van Bestuur.¹²⁶⁾

De woonomstandigheden na de Eerste Wereldoorlog

Voor de arbeiders is in Roosendaal weinig gebouwd tot het aflopen van de Eerste Wereldoorlog. Behalve enkele particulieren is niemand op dit terrein actief.¹²⁷⁾ De gemeente moet weliswaar de Woningwet van 1901 uitvoeren, maar het duurt tot 1921, voordat de verplichting geldt.¹²⁸⁾ Het plaatselijk comité van de Katholieke Sociale Actie heeft vanaf 1905 op verbetering van de arbeiderswoningen aangedrongen, maar dit is geen graag geziene gast in de keuken van de volkshuisvesting te Roosendaal.¹²⁹⁾ Het duurt tot 1919, voordat de eerste woningbouwvereniging hier worden opgericht: op 27 april 1919 ’’St. Benedictus’’ en op 30 oktober ’’Ons Ideaal’’. Een jaar later, op

11 januari 1920, volgt "St. Joseph".¹³⁰⁾ Zijlmans haalt in dit verband de bekende anecdote van de negentiende eeuwse dichter Heine aan, die zegt dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt dan in de rest van Europa. Op zijn beurt is Zijlmans van mening, dat in Roosendaal op volkshuisvestingsgebied alles weer vijftig jaar later gebeurt dan in de rest van Nederland.¹³¹⁾ Dit is juist, overigens ook wat betreft legio andere zaken.

"Poldergasten"

Voor de arbeiders van "'t stesselfabriek" is, sinds de Parlementaire Enquête van 1892, weinig veranderd. Ze wonen nog steeds, zoals hun ouders en grootouders, in de gangen van Kalsdonk, of zijn elders weggestopt in de plaats. Net als hun ouders en grootouders werken ze van jongs af aan, tijdens de bietencampagne trouwens ook wel in de suikerfabrieken. Landarbeiders trekken rond in groepen van twintig à dertig man. Met een knapzak aan de schop over hun schouder gaan ze van boer naar boer of waar ander werk te vinden is, tot zelfs in Duitsland toe. In Roosendaal noemt men deze mensen vaak "poldergasten", ruige, soms wat verwilderde mannen, die graag een stevige borrel lusten.¹³²⁾

"'n tietelirke"

De woonomstandigheden zijn dus sinds bijna vijftig jaar vrijwel niets veranderd. Nog steeds wonen gezinnen van soms meer dan tien personen in éénkamerwoninkjes. Op de vloer liggen rode of blauwe, met scherp zand bestrooide plavuizen. In de kamer staan behalve de plattebuiskachel, een tafel en wat stoelen. Verder zijn er twee bedsteeën, een voor de ouders, met achterin een krib voor de nieuwe baby, en een voor de meisjes. Met een "tietelirke" (laddertje) moeten de jongens naar boven; tussen de pannen door kunnen ze bij helder weer de sterren zien staan. Als het gesneeuwd heeft en het is winderig, zien ze 's morgens de afdrukken staan van de rattepoten, want in en om de stijfselfabriek, een paradijs vol met rijst en maïs, is het vergeven van de ratten.¹³³⁾ Het water moet nog steeds gehaald worden voor café "De Ram" (hoek Kalsdonksestraat-Bredasche Baan). Ook al heeft Roosendaal sinds 1886 waterleiding, de arme mensen moeten nog steeds water halen bij zes pompen, die verspreid in de stad staan, bij voorbeeld op de Markt, bij "'t spoor" in Kalsdonk, op "de Kaoi" (de Kade) en bij Sjaon Kwiek (C. Quick, café op de hoek Achterstraat-Nispenschestraat, nu parkeerterrein op de hoek Raadhuisstraat-Nispensestraat.).

De "papputten"

De stijfselfabriek veroorzaakt de nodige verkeersdrukte in Roosendaal. De wagens van de fabriek rijden af en aan, naar het station en de haven. Daarnaast is het een komen en gaan van boeren uit de omgeving. Vanaf vier uur

's nachts staan ze met hun paard en kar in een lange rij te wachten bij de fabriek. Ze komen "pap" halen. "Pap" vormt het résidu van het fabricageproces, het bezinksel, dat overblijft. Alexander Lemmens heeft grote putten laten graven, waardoor het afvalwater wordt geleid voordat het in de afvoersloot verdwijnt. Dit heeft hij gedaan, nadat hem gebleken is dat de koeien naast de afvoersloot ('s winters staan de weilanden naast de sloot blank) veel sneller groeien dan de koeien, die in andere weilanden grazen. Door het afvalwater in de putten, de zogenaamde papputten te laten bezinken, kan het restant, de pap, achterblijven. De pap wordt als veevoer aan de boeren verkocht. Victor Lemmens laat de boeren in natura, namelijk tinnen of koperen gebruiksvoorwerpen, betalen. Dit levert hem een enorme verzameling op.¹³⁵⁾ De papputten betekenen voor de technisch-directeur van de fabriek een goudmijntje, maar de mensen uit de omgeving bezorgen zij overlast: ze verspreiden een zure, indringende stank.¹³⁶⁾

"Jan de Pieterolieboer" (petroleumhandelaar)

Om te koken gebruikt men nu meestal een petroleumstel. Voor de verlichting zorgt de petroleumlamp. Roosendaal beschikt sinds 1859 over een gasfabriek, maar de gangen zijn hierop niet aangesloten. Petroleum koopt men bij "Jan de Pieterolieboer", die nabij "de school van Vermeeren" woont, gelegen tegenover de stijfselfabriek. Op deze lagere school zitten de meeste jongens uit de buurt. De meisjes gaan naar de "nonnekes op de knip" (Het Knipplein). Op hun twaalfde, maar soms ook eerder, gaan deze kinderen werken in de stijfselfabriek, de vele tabaksverwerkende bedrijven, bij "Jan Munt" (de Borstelfabriek van J. Vermunt), enz. Veel meisjes gaan dienen, dat wil zeggen ze gaan, meestal intern, als dienstbode werken.¹³⁷⁾

"'t Schuifke'"

De lonen op de stijfselfabriek zijn in die vijftig jaar weinig gestegen, dus nog steeds uitermate laag. De jongens van twaalf tot zestien jaar verdienen f 3,50 per week, de meisjes en jongens boven zestien jaar f 7,50, en de volwassen mannen een (gouden) tientje per week. Het loon wordt nog steeds uitbetaald om de veertien dagen: de "quinzaine".¹³⁸⁾ Als je getrouwd bent, wordt een gedeelte van je loon uitbetaald in bonnen (de gedwongen winkelnering). Deze bonnen kunnen alleen bij een bepaalde bakker, kruidenier en kolenboer, allen familie van de directie, in natura worden omgewisseld.¹³⁹⁾ Ben je lid van de "rooie bond", dan krijg je "'t schuifke", dat wil zeggen dat de biecht geweigerd wordt. Op de fabriek betekent zo'n lidmaatschap ontslag. De kerk is almachtig en de sociale controle erg groot. Deze betreft ook het kerkbezoek: de collectanten, die met "'t molleke" (stok met aan het uiteinde een stoffen puntzak, waarmee tijdens de H. Missen geld wordt opgehaald)

rondgaan, kijken goed wie aanwezig is. Is iemand afwezig, dan wordt hij 's maandags op het matje geroepen: "Piet, k'ëm oe giestere nie gezien. Nog ene keer manneke, dan kunde gaon or." (Piet, ik heb je gisteren niet gezien. Nog een keer mannetje, dan kun je gaan hoor.)¹⁴⁰⁾ Sociale voorzieningen bestaan nog altijd niet: geen werk, geen loon!

Loonsverlaging

Met de meeste exporterende bedrijven in Nederland gaat het lange tijd na de oorlog niet goed. De regering verleent geen steun en daardoor blijft de concurrentiepositie erg zwak. Veel fabrieken moeten sluiten, andere ontslaan veel arbeiders, weer andere verlagen de lonen. Ook op de stijfselfabriek heeft de "slechte" tijd zijn invloed. De wereldwijde export wordt ernstig bemoeilijkt door de concurrentie van de stijfselfabrieken in België, Frankrijk, Engeland en Duitsland. Met ingang van 1 februari 1922 is de directie van de stijfselfabriek van plan de lonen met tien procent te verlagen, wat tot protesten leidt van onder andere de Roomsche Katholieke Fabrieksarbeiders(sters)bond.¹⁴¹⁾

Op 30 oktober 1922 komen 25 aandeelhouders van de 'amidonnerie royale' te Antwerpen bijeen. Octave Steels is inmiddels benoemd tot directeur van de N.V.. De statuten worden gewijzigd en de problemen besproken. Men overweegt zelfs de fabriek te Roosendaal te sluiten. Na uitvoerig beraad neemt de aandeelhoudersvergadering onder leiding van Joseph Lambrechts met algemene stemmen het besluit het bedrijf voort te zetten.¹⁴²⁾

Liquidatie

Op 11 oktober 1926 opent president-commissaris Joseph Lambrechts om 11.15 uur aan de Italiëlei, nummer 112, te Antwerpen, de hoofdzetel van de "Amidonnerie Royale, Anc. Félix Heumann et Cie à Roosendaal" de aandeelhoudersvergadering. Eenstemmig besluit men het gehele bedrijf te liquideren. Joseph Lambrechts en Octave Steels worden belast met de afwikkeling van de zaken.¹⁴³⁾ Vóór die tijd heeft de hoofddirectie te Antwerpen, buiten medeweten van de directie te Roosendaal, al besloten de fabriek in Roosendaal te sluiten. Bovenstaande beslissing van de aandeelhoudersvergadering blijkt slechts een formalisering van een eerder besluit te zijn. Op 12 maart 1926 komt "de Grondwet" namelijk al met het bericht, dat "wat reeds lang gevreesd werd en waarover dikwerf verschillende geruchten de ronde deden, thans werkelijkheid is geworden: de amidonnerie royale zal binnen enkele weken worden stilgelegd."¹⁴⁴⁾ Dit betekent meteen, dat te Roosendaal ongeveer honderd mensen ontslagen worden, inclusief de directie.

Sluiting niet noodzakelijk

De beslissing van de hoofddirectie te Antwerpen om de stijfselfabriek te sluiten is een puur zakelijke. Het bedrijf rendeert niet (genoeg), dus wordt het gesloten! Andere argumenten gelden niet. Men mag echter vraagtekens zetten bij de noodzaak van dit besluit. Volgens Victor Lemmens, de technisch-directeur van de fabriek, is sluiting niet nodig.¹⁴⁵⁾ Hij blijkt gelijk te hebben: andere exporterende bedrijven hebben met dezelfde moeilijkheden te kampen (valutakwestie) en doorstaan deze. De borstelfabriek van Vermunt, maar ook de stijfselfabrieken van Honig en Remy breiden zelfs na enige tijd uit. Hiermee is tevens het aangevoerde motief voor sluiting ontzenuwd, als zou geen stijfselfabriek meer nodig zijn door de veranderende mode. Voor de hoofddirectie te Antwerpen gelden in feite slechts financiële argumenten: is er nauwelijks of geen winst, dan is een bedrijf niet lucratief voor de aandeelhouders. Voor hen zijn beleggingen en speculaties in het Belgische Congo op dat moment veel interessanter. Hierbij komt, dat verkeerde speculaties door Octave Steels met gelden van de fabriek zeer nadelig zijn geweest voor de liquiditeit van het bedrijf.¹⁴⁶⁾

De verkoop

''In de hoop dat in het laatste uur der verkoop nog een koper zich zou aanmelden om de geheele combinatie fabrieken, machines, grond, etc., etc. te kopen, is niet in vervulling gegaan''.¹⁴⁷⁾ ''De Grondwet'' blijkt niet volledig geïnformeerd te zijn. Zo er al plannen bestaan bij Victor Lemmens om het bedrijf te kopen, dan wordt dit hem onmogelijk gemaakt door de directie te Antwerpen. In de persoon van Octave Steels. Het fabricageprocédé (alleen bekend bij Victor Lemmens, die weigert het door te geven aan Octave Steels, wat uiteindelijk echter de verkoop niet verhindert) en de gehele internationale klantenkring worden verkocht aan de stijfselfabrieken van Remy te Wijgmaal in België, die dan ook eist, dat de grote schoorsteen wordt afgebroken. Die wordt dan enkele dagen later omgetrokken en heel Roosendaal komt kijken als de reus staande sterft. Hierdoor is het onmogelijk het bedrijf opnieuw te beginnen. Het gehele complex, inclusief de gronden wordt in delen verkocht (de inzet is f 95.000,—; de opbrengst moest dus meer dan f 100.000,— bedragen) door notaris Mertens in het gebouw ''de Unie'' (hoek Vughtstraat-Oranjeplein) op 17 december 1926.¹⁴⁸⁾ Victor Lemmens vertrekt als een gebroken man naar Antwerpen; zijn broer Edmond gaat naar Den Haag. Alle werknemers staan op straat. De meesten blijven in Roosendaal, anderen trekken naar de mijnen in Zuid Limburg of naar Philips in Eindhoven.¹⁴⁹⁾ Hiermee eindigt de geschiedenis van de stijfselfabriek, jarenlang een bedrijf van formaat, waar enkele generaties Roosendaalers hun brood hebben verdiend.

THEO COUMANS

NOTEN

- 1) J. Theunisse, Roosendaal van agrarisch verzorgingscentrum naar moderne industriestad, Jaarboek De Ghulden Roos nr. 28, 1968, pag. 65.
- 2) a.w., pag. 66.
- 3) C. Zijlmans, de huisvesting van de volksklasse te Roosendaal van ± 1860 tot 1910, Tilburg 1973, pag. 10.
- 4) J. Theunisse, a.w., pag. 67.
- 5) R. de Moor, De ondersteuning van de armen te Roosendaal door hun meer gegoede medeburgers in de nood der jaren 1840 tot 1860. Jaarboek De Ghulden Roos nr. 17, 1957, pag. 120.
- 6) H. van Velthoven, Noord Brabant op weg naar groei en welvaart, 1850-1920, Nijmegen, 1963, pag. 17.
- 7) Gemeentearchief Roosendaal en Nispen, Gemeenteverslag 1851.
- 8) C. Zijlmans, a.w., pag. 10.
- 9) A. Buijsen, Roosendaal en de spoorwegen, Jaarboek De Ghulden Roos nr. 25, 1965, pag. 99.
- 10) Geschiedenis der spoorwegen in en om Roosendaal; 1850-1880 (deel I), M. Broos, Jaarboek De Ghulden Roos nr. 42, 1982, pag. 78.
- 11) A. Buijsen, a.w., pag. 99.
- 12) A.w., pag. 99.
- 13) G.A.R.N., Bevolkingsregister Roosendaal 1852-1858.
- 14) C. Zijlmans, a.w., pag. 11.
- 15) A. Rijpers, Het ontstaan en de ontwikkeling van de beetwortelsuikerindustrie in Z.W. Nederland (1858-1920). Jaarboek De Ghulden Roos nr. 22, 1962, pag. 72.
- 16) A.w., pag. 74.
- 17) C. Zijlmans, a.w., pag. 12.
- 18) A. Rijpers, a.w., pag. 74.
- 19) A.w., pag. 74.
- 20) J. Theunisse, a.w., pag. 82.
- 21) G.A.R.N., gemeenteverslag 1870.
- 22) W. Dekkers, Roosendaal 1268-1968, Tongerlo 1968, pag. 58-59.
- 23) A.w., pag. 59.
- 24) F. van Gilse, Genealogisch en Biografisch boek van de familie van Gilse, Roosendaal 1919, pag. 18-93.
- 25) C. Zijlmans, a.w., pag. 17-18.
- 26) G.A.R.N., Roosendaalsche Courant, 19 januari 1869.
- 27) Archief van de Kamer van Koophandel te Breda, 1869, nr. 86, art. 3429 en art.4159.
- 28) Archief van het Kadaster te Breda, notariële akte d.d. 18-1-1869, BD 428, nr. 83.
- 29) G.A.R.N.,
- 30) Belgisch Staatsblad, Recueil special des actes et documents relatifs aux sociétés, nr. 452, 29-5-1874.
- 31) M. Rouet, Wijgmaal aan de Dijle, Wijgmaal 1975, pag. 225.
- 32) A.w., pag. 227.
- 33) Jubileumboek t.g.v. het eeuwfeest van Honig, Koog aan de Zaan 1967, pag. 9 e.v.
- 34) G.A.R.N., gemeenteverslag 1871.
- 35) G.A.R.N., register der kadastrale plans 1823.
- 36) G.A.R.N., gemeenteverslag 1871.
- 37) J. Theunisse, a.w., pag. 82-83.
- 38) G.A.R.N., gemeenteverslag 1877.

- 39) G.A.R.N., gemeenteverslag 1871.
- 40) J. Giele, Een kwaad leven, heruitgave van de "Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad nr. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen", Sneek 1887, deel I, Nijmegen 1981.
J. Giele, Arbeidersleven in Nederland 1850-1914, Nijmegen 1979.
- 41) Belgisch Staatsblad, a.w., nr. 452, 29-5-1874.
- 42) A.w., nr. 453, 29-5-1874.
- 43) G.A.R.N.,
- 44) G.A.R.N., "de Grondwet", 4 mei 1879.
- 45) Idem.
- 46) M. Rouet, a.w., pag. 227.
- 47) J. Theunisse, a.w., pag. 82-83.
- 48) G.A.R.N., "de Grondwet", idem.
- 49) M. Rouet, a.w., pag. 233.
- 50) G.A.R.N., "de Grondwet", idem.
- 51) G.A.R.N., "de Grondwet", 15 mei 1879.
- 52) Belgisch Staatsblad, a.w., nr. 1712, 22-11-1881.
- 53) A.w., nr. 1602, 13-12-1881.
- 54) A.w.
- 55) Fondsen en Wisselbeursen van Antwerpen; schrijven d.d. 11-5-1984.
- 56) J. Theunisse, a.w., pag. 82-83.
- 57) A. Rijpers, a.w., pag. 73.
- 58) A.w., pag. 72-73.
- 59) A.w., pag. 78.
- 60) J. Theunisse, a.w., pag. 82-83.
- 61) Archief van het Kadaster te Breda, landmeetkundige tekeningen, 1870-1916.
- 62) J. Giele, Een kwaad leven, a.w., pag. XIII.
- 63) A.w., pag. XV en XVI.
- 64) J. Giele, Arbeidersleven in Nederland 1850-1914, a.w., pag. 116.
- 65) Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 Januari 1890, gehouden te 's-Gravenhage betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de eerste Arbeidsinspectie, pag. 59 t/m 68 en 207 t/m 210.
- 66) C. Prinsen, De stadsontwikkeling van Roosendaal en Nispen, Tijdschrift voor stedenbouw en volkshuisvesting, Den Haag 1938, pag. 50.
- 67) C. Zijlmans, a.w., pag. 29.
- 68) Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, a.w., titel.
- 69) A.w., pag. 59 t/m 68 en 207 t/m 210.
- 70) J. Giele, Arbeidersleven in Nederland 1850-1914. Door het hele boek heen staan lonen vermeld.
J. Giele, Een kwaad leven, a.w.. De verhoren vermelden lonen.
- 71) Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, a.w., pag. 59 t/m 68.
- 72) J. Giele, a.w.
J. Giele, Arbeidersleven in Nederland 1850-1914, a.w..
- 73) Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, a.w., pag. 63.
- 74) J. Giele, a.w..
- 75) M. Rouet, a.w., pag. 231.
- 76) J. Giele, a.w..

- 77) M. Rouet, a.w., pag. 232.
- 78) C. Zijlmans, a.w., pag. 49.
- 79) G. Valkenburg, Gedenkboek 75 jaar R.K. Courant 'de Grondwet', Roosendaal 1938, pag. 37.
- 80) G.A.R.N., 'de Grondwet', 1 april (geen mop!) 1901.
- 81) C. Zijlmans, a.w., pag. 50.
- 82) Enquête door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, a.w., pag. 209.
- 83) A.w., pag. 64.
- 84) J. Giele, Een kwaad leven, a.w., pag. 159-160.
- 85) Interview met Jan van Loon, oud-werknemer van de stijfselfabriek.
- 86) C. Zijlmans, a.w., pag. 41.
- 87) A.w., pag. 41.
- 88) Interviews met Rinus Brugel en Kees de Bruin, oud-werknemers van de stijfselfabriek.
- 89) Idem
- 90) C. Zijlmans, a.w., pag. 41.
- 91) C. Zijlmans, a.w., pag. 19.
- 92) A.w., pag. 43.
- 93) J. Theunisse, J.F. Vlekke, Tilburg 1966, pag. 135.
- 94) A.w., pag. 193.
- 95) A.w., pag. 174.
- 96) A.w., pag. 174.
- 97) Stadsarchief Antwerpen, akte 2363 en akte 3185.
- 98) Belgisch Staatsblad, a.w., nr. 609, 4-7-1891.
- 99) Stadarchief Antwerpen, Adresboeken Ratinckx 1885.
- 100) Belgisch Staatsblad, a.w.
- 101) G.A.R.N., 'de Grondwet', 28-10-1896.
- 102) Gemeentearchief Machelen.
- 103) G.A.R.N., 'de Grondwet', idem.
- 104) J. Theunisse, Roosendaal van agrarisch verzorgingscentrum naar moderne industriestad, a.w., pag. 82-83.
- 105) A.w.
- 106) Interview met Jan van Zundert, oud-werknemer van de stijfselfabriek.
- 107) Interview met Rinus Brugel, idem.
- 108) G.A.R.N., 'de Grondwet', 8-12-1898 en 11-12-1898.
- 109) Idem.
- 110) Idem.
- 111) Archief van het Kadaster te Breda, a.w.; Notariële akte verleden door J. Mertens, notaris te Roosendaal, 28-6-1901, deel 864 nr. 76.
- 112) Idem.
- 113) Idem.
- 114) G.A.R.N., 'de Grondwet', 14-1-1911.
- 115) G.A.R.N., Verslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in de Gemeente Roosendaal en Nispen, 1906-1915, pag. 22.
- 116) R. van Hasselt, Belgische vluchtelingen in Roosendaal, Jaarboek De Ghulden Roos nr. 24, 1964, pag. 101-111.
- 117) A.w.
- 118) Interview Jans Nooijens, oud-werkneemster van de stijfselfabriek.
- 119) G.A.R.N., Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken, a.w., pag. 9.
- 120) Interviews met Janus Broumels en Kees de Bruin, oud-werknemers van de stijfselfabriek.

- 121) M. Rouet, a.w., pag. 240.
- 122) Jubileumboek van de Firma Honig, a.w., pag. 16.
- 123) G.A.R.N.,
- 124) Jubileumboek van de Firma Honig, a.w., pag. 28.
- 125) M. Rouet, a.w., pag. 246-247.
- 126) Belgisch Staatsblad, a.w., nr. 7116, 22-6-1921.
- 127) J. Boekholt, Roosendaal en Nispen in het verleden en heden, Amsterdam 1924, pag. 61.
- 128) C. Zijlmans, a.w., pag. 48.
- 129) A.w., pag. 48.
- 130) A.w., pag. 49.
- 131) A.w., pag. 2.
- 132) Interview met Rinus Brugel, a.w..
- 133) Interview met Jan van Zundert, a.w..
- 134) C. Zijlmans, a.w., pag. 19.
- 135) Interviews met oud-werknemers van de stijfselfabriek.
- 136) C. Zijlmans, a.w., pag. 42.
- 137) Interviews met Jans en Ceeke Nooijens, Nel van Zundert en Berta van Geel, oud-werkneemsters van de stijfselfabriek.
- 138) Interviews met oud-werknemers van de stijfselfabriek.
- 139) Idem.
- 140) Idem.
- 141) G.A.R.N., Brief van de Roomsche Katholieke Fabrieksarbeiders(sters)bond te Breda aan de directie van de stijfselfabriek te Roosendaal, d.d. 26-1-1922.
- 142) Belgisch Staatsblad, a.w., nr. 11504, 15-11-1922.
- 143) A.w., nr. 11665, 22-10-1926.
- 144) G.A.R.N., "de Grondwet", 12-3-1926.
- 145) Interviews met oud-werknemers van de stijfselfabriek.
- 146) Idem.
- 147) G.A.R.N., "de Grondwet", 18-12-1926.
- 148) Idem.
- 149) Interviews met oud-werknemers van de stijfselfabriek.

Met dank aan: de dertien oud-werknemers van de stijfselfabriek, die ik geïnterviewd heb; P. van der Heijden te Roosendaal; de familie Lemmens, speciaal Victor te Antwerpen en Jan te Rotterdam; M. Schul te Roosendaal; het Gemeentearchief van Roosendaal en Nispen, met name P. Toebak; A. Buijsen te Roosendaal; de Kamer van Koophandel te Breda; het Kadaster te Breda; Het Bestuur van Het Belgisch Staatsblad te Brussel; het Stadsarchief te Antwerpen, met name J. van den Nieuwenhuizen; de B.R.T., Omroep Limburg, met name Ireen Houben; de Firma Honig te Koog aan de Zaan; het Journaal voor Roosendaal; het Stadsblad voor West Brabant.